

տկարացած ըլլալու էր, այս անձանթ երկրին մէջ, իրեն բոլորովին օտար ու անտարբեր պայմաններու ներքեւ գրեթէ այլ եւս անօգուտ ու անզոր էր հայ բանակին վրական ու մարդական քաջամարտիկ հեծեւազոններուն հանդէպ, որոնք՝ ինքնին արդէն լեռնորդեայք, լեռնագաւառի մը հանգամանաց վարժ էին, ու անոր բազմապիսի վտանգներուն քաջածանօթ:

Արդ, այս բանակը Միհրդատ, ճիշդ հռոմէական ոճով, բաժնեց ու դասաւորեց զանազան գումարտակներու եւ գունդերու, որոնց իւրաքանչիւրին մարդիչ կարգեց իւր նախկին պոնտական զօրաբանակներուն վաստակաւոր զինուորները, պաշտօն տալով անոնց հայ զինուորները յար եւ նման հռոմէականին մարզել, ինչպէս որ նա եւս զիրենք մարդել տուած էր երբեմն հռոմայեցի քրտորականներու¹: Բաց աստի, ամբողջ ձմեռը շարունակաբար զէնքեր ու պատերազմական իրեղէններ կազմել ու պատրաստել տուաւ մեծ քանակութեամբ, նմանապէս յարմար դատած վաբերը մեծամեծ շտեմարաններ շինեց², ուր համբարել տուաւ մեծաքանակ պաշար ու ցորենեղէն, որպէս զի զօրաց սնունդը բանակեաղին մօտերը գտնուելով՝ անոնց պարենաւորման գործը զիւրանայ. ու հարկ չըլլայ զայն այդ լեռնավայրերու նեղ ու անկոխ արահետներու վրայով ու տաժանագոյն աշխատութեամբ՝ բանակին ետեւէն, ասպին անգին փոխադրել: Այսպէս Հայք ծերունի Միհրդատի իմաստուն ու աշխուրջ վարչութեան ու առաջնորդութեան ներքեւ գիտցան այս անգամ իրենց պարապոյ ժամերն հիանալիօրէն օգտագործել, ու լաւ կազմակերպուիլ: Իրենց զինուորական պատրաստութիւնը մեծ չափով արդէն աւարտած վերջացած էր, երբ Նուկուլտս վճռեց իւր ձմերոցէն ելլելով նոր պատերազմին թատերափայրը Հայաստանի ներքնաշխարհը փոխադրել:

(Շարունակելի:)

Հ. Գ. ԳԱՐԱՆՓՈԼԵԱՆ

ՀՈՒՍՏՈՐԻ ԵՒ ՀԱՅԵՐԸ

ԺԶ - ԺԹ. ԳԱՐԵՐՈՒՄ

(Շարունակելի:)

Գ.

Առաջին հայ տպագրութիւնները: Զովհ. Անկիւրացի Մոլինոս եւ իր տպագրական գործունէութիւնը: Հռոմի Հաւատոյ Տարածման Ժողովը եւ Հայերէն Աստուածաշունչը: Առաջին հայ տպարանն Ամստերդամում: Մատթէոս Ծաւրեցի, Ղըրջնեց Աւետիս եւ Կարապետ վարդապետ՝ տպարանական գործիչներ: Ամստերդամում տպուած հայերէն գրքերը 1660—1666: Պիւրոմալի լատին կրօնաւորն Էջմիածնում: Ոսկան վարդապետ Երեւանցին: Աստուածաշունչի տպագրութիւնը: Ամստերդամի լատին նուիրակի յանձնարարականը: Ոսկանի տպած գրքերն Ամստերդամում: Ոսկանի հեռանալն եւ նոր ձեռնարկութիւնները: Զովհ. վարդապետ Հոլով:

Տպագրութեան գիւտից (1455) հաղիւ 57 տարի էր անցել երբ երեւաց նրա հայերէն օրինակը: Մեր Ժողովրդի քաղաքական եւ տնտեսական հանգամանքները միշտ այնպէս են դասաւորուել, որ քաղաքակրթական ամէն մի նոր քայլ, ամէն մի նոր ձեռնարկութիւն միշտ լոյս է տեսել եւ իրականացել է բուն հայրենիքի սահմաններից դուրս: Այսպէս է եղած նաեւ տպագրութեան համար: Հայ տպագիրը առաջին անգամ յղացուած ու մարմնացած է այնտեղ, ուր միջոցներ ու յարմարութիւններ կային այդ նոր արհեստից օգտուելու եւ ուր նա ընդհանրապէս սկսել էր զարգանալ: Ինչպէս որ առաջին կարեւոր հայ գաղթականութիւնը եւրոպական հողի վրայ՝ հիմնուած է Վենետիկում, այդպէս էլ՝ իրերի բնական բերմամբ առաջին հայ տպագիր գիրքը իրականացած է այդտեղ, դօժերի այդ եղակի քաղաքում, ուր շարժուն առուերի գիւտից յառաջ արդէն գործածութեան մէջ էր փայտապրութիւնը, այն է՝ տախտակի վրայ փորուած տպագիրն: Վենետիկից է, որ այս արհեստը անցած ու զարգացած է Գերմանիայում եւ Հոլանդայում:

Առաջին հայ տպողը մի իտալացի է եղած, ինչպէս ենթադրուում է, ոմն Zuan Andrea: Արուեստի տեսակետից դատելով՝ հայ տպագրութեան այս առաջին փորձերը աղքատ են եղած

¹ Փիեղոնի քով, FHG III, էջ 606 հայ զինուորներու տապալած այս հռոմէական մարզանքը սխալմամբ Տիգրանի Դ-ի Դակատամարտին առթիւ նշանակուած է:

² Plut. Luc. c. 31 եւ Appianus. Mithr. c. 87.

եւ չեն յառաջագիւմած, թէեւ չեն էլ դադարած: Հայկական տպագրութիւնը՝ ընդմիջումներով շարունակուած է Վենետիկում զանազան մասնաւոր տպարաններում, մինչեւ որ Միխիթարեան Միաբանութիւնը 1789ին յաջողած է հիմնել իր սեփական տպարանը, եւ հասուցած այժմեան ճոխութեան:

Վենետիկում 1512—1513ին առաջին անգամ լոյս տեսնելուց յետոյ հայ տպագիրը հետզհետէ երեւաց Կ. Պոլսում (1567), Ղէմբերգում (1616), Հոռոմում (1623), Միլանում (1624), Փարիզում (1633), Նոր Զուլայում (1640) եւ Լիվոնայում (1643), բայց բոլորն ալ խեղճ եւ անձաշակ, մինչեւ Ամստերդամում տպարան հաստատուիլը: Հայկական տպագրութեան առաջին մաքուր եւ իսկապէս գեղարուեստական արտագրութիւնը Ոսկանի տպած Աստուածաշունչն է Ամստերդամում:

Հայերէն լեզուով Աստուածաշունչը տպուել խնդիրը Ոսկանից առաջ զբաղեցրել է ուրիշներին էլ, բայց յաջողութիւն չեն ունեցել: Բոլորն էլ այդ նպատակով դիմել են նախ Հոռոմ, ինչպէս եւ ինքն Ոսկան, որովհետեւ Հոռոմի Ուրբանեան վարժարանի տպարանն ամէնից աւելի յարմարութիւններ էր ներկայացնում: Միեւնոյն ժամանակ Ս. Գրքի հրատարակութեան համար Հոռոմէական եկեղեցական իշխանութեան բարեհաճ հաւանութիւնը եթէ ոչ անհրաժեշտ, գէթ մեծապէս կարեւոր էր համարուած:

Այս հարցը դեռեւս 1632ին Հոռոմում արծարծել է Յովնաննէս Անկիւրացին, որին լատինական աղբիւրները կոչում են «հայագգի Յովհ. Մովսէս», Վենետիկցիների թարգմանը Զմիւռնիայում¹:

«Ես, նուստահոգի Յովհաննէս անկիւրացիս, գրում է նա 1642ին Վենետիկում տպած Սաղմոսարանի յիշատակարանում, տեսանէի զպակասութիւն գրեանց ազգիս Հայոց եւ վարանէի ի մտի թէ զինչ լինի հնար բազմանալոյ հին եւ նոր կտակարանաց. քանզի պատճառ նուազութեան այս էր, զի բազում ծախիւք եւ դժուարութեամբ հազիւ կարէ որ ստանալ Ա. (մէկ) գիրք կամ Բ. (երկու) եւ կամ երիս. թող թէ պիտոյանայ բազում»: Նա գիտէր, որ Հոռոմում հայերէն տպագրութիւնը գոյութիւն ունէր 1623ից սկսած: Նրան յայտնի էր նմանապէս, որ Ամստերդամ քաղաքը տպագրական արուեստի կենդրոնն էր, ուր եւ հայ վաճառականներ էին հաստատուած: Ուստի իր ձեռնարկը նա սկսեց նախ Հոռոմից: Նա գրաւորապէս դիմեց Հաւատոյ

Տարածման Ժողովին թախանձագին խնդրելով, որ իրեն իրաւունք տրուի Հոռոմում հայերէն լեզուով Ս. Գիրքը տպելու: Նրա նամակը կարդինալ Ուբալդինի ղեկուցանում է Ս. Ժողովին, բացատրելով իր կողմից, որ եթէ նրան այս արտոնութիւնը զլացուի, Մովսէս մտադիր է դիմել Հոլլանդա: Կարգինալների խորհուրդը լուրջ քննութեան է առնում այս հարցն եւ որոշում է չմերժել այլ յոյս տալ Մովսէսին թէ նրա առաջարկութիւնը նկատի կ'առնուի, որպէս զի, ասուած է որոշմնագրի մէջ «հայերը այս նպատակի համար հոլլանդացի հերետիկոսների հետ բանակցելուց ետ կենան»: Ժողովը՝ ի նկատի առնելով, որ «նախիջեւանի արքեպիսկոպոս Եղբայր Աւգուստինոսի տուած անդեկութեան համաձայն նախիջեւանի գաւառում գտնվում է դոմինիկեան կրօնաւորների ձեռքով կատարուած հայերէն մի թարգմանութիւն Վուլգատայից», որոշում է գրել նրան, որ այդ թարգմանութիւնից մի օրինակ ուղարկէ Հոռոմ: Այս որոշմնագրի լուսանցքի վրայ գրուած է. «Հոռոմում տպուելի Աստուածաշունչի մասին, որպէս զի չլինի թէ հոլլանդացի հերետիկոսները տպեն¹»:

Յովհ. Անկիւրացին այս որոշման հիման վրայ 4 տարի մնաց, Հոռոմում անընդհատ պատրաստութիւն տեսնելով «բազում չարչարանք, գրում է նա, զոր չէ հնար ի գիր արկանել, զոր ծածկագէտ ստեղծաւոր իմ գիտէ: Եւ հանի զպողպատն եւ զկաղապարքն եւ զծաղիկքն եւ զծաղկագրերն բազում աշխատութեամբ»: Չնայելով այս չարչարանքին, նա չէ յաջողում տպագրել, որի մասին նա գրում է այսպէս.

«Ես Յովհաննէս Անկիւրացի, ֆրանկն ճո-

¹ Ահա լատիներէն բնագիրը.

«Referente eodem Eminentissimo Domino cardinali Ubaldino literas Joannis Molini Armeni interpretis Venetorum in Smyrna, in quibus certis propositis conditionibus instabat ut Romae biblia Armena imprimerentur, ne Armeni, ut paulo ante tentarunt, illa apud Hollandos haereticos imprimerent, Sacra Congregatio censuit super huiusmodi negotio serius esse deliberandum. Interim tamen ut dictus Joannes Molinus serius eosdem Armenos a tractatione de huiusmodi re cum praefatis haereticis avertere possit, eidem per literas spem esse praebendam, quod dicta biblia Romae imprimerentur. Praeterea cum ex relatione fratris Augustini archiepiscopi Nascevanensis in provincia Nascevanensi reperiantur biblia vulgatae editionis in Armenum translata a fratribus Dominicanis, Sacra Congregatio censuit scribendum esse praefato archiepiscopo ut copiam Bibliorum mittat», (In margine) — «De bibliis Armenis Romae imprimendis, ne Hollandi haeretici ea impriment».

Acta Sacrae Congregationis de Propaganda Fide Vol. VIII (1632—1633), fol. 11.

վանի Մուլինս կոչէ, եկի ի մեծն Հռոմ թմբին Հայոց ՌԶԶ եւ կեցայ մինչեւ ՌՂ. վասն պայման առնելոյ զսուրբ աստուածաշունչն. բայց ոչ կարացի աւարտ առնել վասն բազում պատճառից. բայց ոչ ունիմ ի վանատիկ կամ ի Կոստանդինուպոլիս կատարել. զի ունիմ զամենայն գործիք, որ պիտոյ են վասն այդ բանիդ»:

Այդպէս էլ անում է: Հռոմից Անկիւրացին գնում է Վենետիկ, եւ 1642ին տպում է այնտեղ Սաղմոսարանն եւ հետեւեալ տարին՝ «Յիսուս Որդին»:

Թէեւ Մուլինս չէ յաջողում Աստուածաշունչը տպել Հռոմում, բայց նա այնքան վստահութիւն է գրաւել իբրեւ լեզուագէտ, որ Ս. Ժողովը նրա քննութեանն է յանձնել լատիներէնից եւ իտալերէնից կատարուած զանազան հայերէն թարգմանութիւններ: Նա քննել է նաեւ հայերէն խորհրդատետրի լատիներէն թարգմանութիւնն, որի յիշատակարանում գրել է. «Ես Յոհաննէս Մուլինի, թարգմանիչ Հայոց, զգիրքս զայս հայի եւ լատինի լեզուով գրեալ, տեսի եւ կարգացի եւ վկայեմ վասն ճշմարտութեան զի ամենեւին հաւասարին միմիանց բարի եւ ստոյգ»:

Իսկ հայերէն Աստուածաշունչն այնու ամենայնիւ տպվում է «հերետիկոս Հոլանդայում...»:

Առաջին հայ տպարանը Ամստերդամում հիմնուած է 1660ին:

Այս պատիւը պատկանում է Մատթէոս Ծարեցուն, որ Էջմիածնից յատկապէս այդ նպատակի համար Եւրոպա էր ուղարկուած: Մատթէոս՝ փիլիպպոս կաթողիկոսի քով նոտարի պաշտօն էր կատարում եւ հմուտ էր նկարչութեան, մանաւանդ «ծաղկելու» արուեստին: Փիլիպպոսի մահից յետոյ նրա յաջորդի, Յակոբ կաթողիկոսի յանձնարարութեամբ Մատթէոս Ծարեցին 1656ին մեկնում է այնտեղից եւ Զմիւռնիայի ճանապարհով գալիս է, ինչպէս գրում է ինք, «ի գեղազարդ քաղաքն եւ ի նաւահանգիստն ի Վենետիկ»:

Բայց այստեղ չէ կարողանում իր նպատակին հասնել եւ դիմում է Հռոմ: Հռոմում նոյնպէս չէ յաջողում եւ նոյն իսկ թշնամական վերաբերմունքի է հանդիպում: Նա ոչ միայն իր փնտռած արուեստագէտներին չէ գտնում այնտեղ, այլ ոմանք «բարեատեացք եւ հակառակասէրք գրգռեցին զմեծամեծս ու զժողովս առ ի խափանել զայս գործ» մինչեւ այն աստիճան, որ արգելեցին արհեստաւորներին «զայս արհեստ տալ ի ձեռս Հայոց»:

Գրանից յետոյ միայն նա որոշում է գալ Ամստերդամ, ուր լիովին յաջողութիւն է գտնում: Այն միջո-

ցին Ամստերդամում կար մի ճարտար հոլանդացի փորագրիչ եւ ձուլիչ, քրիստոֆ ֆան Դիք (Christoffel van Dijck կամ նոր ձեւով Dyck) անունով, որ աշխատում էր տպարանապետ Էլզեվիւրսի քով: Ծարեցին 1658 Նոյեմբեր 27ին պայման է կապում նրա հետ, որ ֆան Դիք ձուլէ հայերէն տառեր իր ցուցմունքի համաձայն, 170 հատ հայր (poinçon) եւ 240 մայր (matrice) մեծ, միջակ եւ փոքր չափերով, հատը 1 ֆլորին 70 սենտով: Բացի դրանից երբ գործը վերջանար, ֆան Դիք կինն էլ ընծայ պիտի ստանար 10 ֆլորին¹: Հոլանդացի պատմագիրները Մատթէոսին կոչում են Mattheo Avac, որովհետեւ հօրն անունը Աւագ էր²: Տառերը դեռ բոլորը չէին ձուլուած, այլ միայն 50—60 հատ, երբ Ծարեցին գործի է սկսում եւ 1660ին տպում է իր առաջին ու միակ գիրքը, Շնորհալու «Յիսուս Որդին»:

Մատթէոս իր այս ձեռնարկութեան մէջ բնականաբար դժուարութիւնների է հանդիպում, բայց այդ այնքան չէ նեղացնում նրան որքան այն հակառակութիւնն, որ տեսել է տեղացի հայ վաճառականներից եւ նոյն իսկ քահանաներից, կամ ինչպէս նա գրում է, «ի սուտաձեւ կարգաւորաց եւ յաշխարհականաց թէ ի Վենետիկ եւ թէ աստի Մատթամ, որք փոխանակ օժանդակութեանն զոր պարտն էին՝ դիմաբանեալ հակառակէին մշտաբար»:

Մինչեւ իսկ, շարունակում է նա, երբ բարեպաշտ հոլանդացիներից ոմանք ուղեւային նրան օգնել «զայն եւս յուսահատեցուցանէին եւ ապաշաւել տային բարեգործութեանն»:

Բարեբախտաբար բոլոր հայերն այդպէս չէին. կային Մատթէոսին գնահատողներ եւս, որոնք քաջալերում եւ օգնում էին նրան: Սակայն այս մասնակի օգնութիւնը չէ ծածկել նրա ծախքերն եւ նա տպարանի պատ-

¹ Պայմանագրի մէջ ասուած է՝ 34 struiver այն ժամանակի փողով, որ անում է 1 ֆլ. 70 ս. իսկ ֆլորինը կոչուած է Carolusgulden:

² Հոլանդացի պատմագիրներն այսպէս են բացատրում հայկական տպարանի հաստատուիլը Ամստերդամում.

«Հայտատանի պատրիարք Յակոբ Զ.՝ արուեստի եւ գիտութեանց սիրահար մի մարդ, 1656ին լեւելով, որ Վենետիկի եւ Զուլֆայի տպարանների տառերը մաշուել, անգործածել են դարձել, իր օտարկաւ պատթէոս Ծարեցուն Հոլանդա ուղարկեց, որպէս զի այստեղ լաւագոյն տառեր պատրաստել տայ»:

Պատմարան De Roever կարծում է թէ տպարանը հիմնուած է 1658ին: Բայց ինչպէս ճիշդ նկատում է Dr. Berg, «եթէ տառերը ձուլուած են 1658ին, դրանից չէ կարելի եզրակացնել թէ ուրեմն տպագրութիւնն էլ սկսել է 1658ին... Իբրեւ 1660ին է, որ առաջին հայ տպարանը սկսեց գործել Ամստերդամում» («Bibliothekleven», Jahrgang IX, Nr. 3, Maart 1924, Utrecht).

ճառով պարտքի տակ ինկաւ եւ տեսաւ թէ անկարող էր թոյլ նիւթական միջոցներով շարունակել սկսած մեծ գործը, նա խնդրեց Ղ. ընդնց Աւետիս վաճառականից (Ոսկան վարդապետի եղբայրը), որ «715 մառչիլ» փոխ տայ իրեն, որպէս զի այդ փողով 1200 օրինակ Յիսուս Որդի եւ 2000 օրինակ Սաղմոսարան հրատարակէ: Դրանց վաճառումից գոյանալիք շահը հասարակիտի կիսուէր նրանց մէջ: Աւետիս յանձն առաւ ընկերանալ, բայց պայման դրեց, որ տպարանը ընծայեն Էջմիածնին եւ Ս. Սարգիս վանքին: Մատթէոս ընդունեց եւ կտակ արաւ, որ իր պարտքերը հատուցուելուց յետոյ տպարանը Էջմիածնի եւ Ս. Սարգիս վանքի սեպհականութիւն դառնայ: Որպէս զի այս պարտքի խնդիրը արգելք չհանդիսանայ նուիրաբերութեան, մի ուրիշ վաճառական, Երեւանցի Սահմատինեան Պօղոսի որդի Գրիգորը մասամբ վճարում է տպարանի պարտքը:

Աւետիս իր յիշատակարանում ասում է թէ Մատթէոս տառերի եւ տպագրական ծախքերի համար պարտք էր թողել «հազար մառչիլ» մինչ տպարանին գոյքը՝ այդ գումարին կէսն իսկ չարժէին:

Մատթէոսին չէր վիճակուած տեսնել նոցա իսկ իր այս միակ գրքի ամբողջացումը: Եւր Յիսուս Որդին շարունակ էր 38 թերթ եւ տպագրութիւնն էլ հասած էր 28 թերթի, Մատթէոս, որ արդէն տկար էր եւր սկսել էր տպել վախճանեցաւ 1661ին (ՌճԺ Յունուար 22): Նա կանխաւ պատրաստել էր այն յիշատակարանն, որ գրքի վերջը պիտի գրուէր եւ որի մէջ մանրամասն պատմում է այս գործի մէջ իր գլխից անցածը:

Ամստերդամի մէջ տպուած այս առաջին գիրքը «Խիսանութեան քաղաքին նորընծա փոխն չիփային Վիլհելմ Օրանսայ», թէպէտ եւ տառերի ձեւի կողմից բաւական վայելուչ, ըստ բովանդակութեան սխալներով լիքն էր: Նոյնը խոստովանում է եւ Մատթէոս իր յիշատակարանում եւ խնդրում է «ներել պակասութեան գրոցս, զի օրինակն մի էր եւ շարողք ֆրանկք ոչ են տեղեակք գրոց մերոց եւ լեզուաց. եւ ես միայն եւ տկար գոյով կու սրբագրէի հազիւ այսքան կարի ստէպ»:

Աւետիսի այս գործում ընկեր դառնալն այն օգուտն ունեցաւ, որ տպագրական ձեռնարկութիւնը չգաղարեց Մատթէոսի մահից յետոյ: Աւետիս գրում է իր յիշատակարանում «... որ ժամ որ մեռաւ (Մատթէոս) ես, իբրեւ որք տա-

րակուեալ եւ պարապ մընացի, ես եւ սահմանք եւ գործն եւ մշակն. ամիս ժամանակ անցաւ սկսան նաւերն գնալ ի դէմ արեւելս ի քաղաքն Զըմրնայ աթոռն սուրբ Պօղիկարպոսի, որ է յեթմանասնիցն. անձարութեանն մնացեալ ԺԳ. տետրն տպագրեցի վախելով այսպէս սրբագրեցի. օրինակն ետի մի կողմ, տպագրածն մի կողմ, յորժամ որ սղալ լինէր կու մեկնի այսպէս սրբագրեցի մընացալ ԺԳ. տետրն. ապա ուսայ ըզսրբագրելն որ դուրին է. թվին ՌճԺ մարտ ամսին ի. սուրբ Աստուածածինն միջնորդ ունելով»:

Աւետիս, որպէս զի կարենար շարունակել տպարանական գործը, պէտք ունէր արտաքին օգնութեան, թէ՛ գրական թէ՛ դրամական: Այս նպատակով նա ընկեր առաւ Ամստերդամի հայոց հոգեւոր հովիւ Անդրիանեցի Կարապետ վարդապետին. իսկ դրամական օգնութիւն նա գտաւ 3 հայ վաճառականից, որոնք հարկ եղած դրամը փոխ տուին նրանց: Այս վաճառականներն էին՝ Ամասիացի Խուտապաշխի որդի Մինաս եւ Զուղայեցի Շահրիման ու Յովհան Միրզէնց:

Աւետիս եւ Կարապետ իրենց տպած գրքերն ուղարկում էին Զմիւռնիա, այնտեղից էլ երկրի ներսերը, ծախուելու: 1662ին նրանք տպեցին ժամագիրքը 3000 օրինակ «գիւրագին եւ ձեռնհաս եւ ամենեցուն ստանալի... Զոր հաւատացեալ եղեւ ի կենարարին թուոյն ՌՈՎԲ յամսեանն Օգոստոսի ԺԱ եւ Արամեան տոհմին թուականութեան ՌՃԺԱին. յամսոյն մարգաց ի... Յաշարհին ֆռանկաց երկրին յՕլանդայ, ի քաղաքն յԱմստերդամ, յիշխանութեան տեղւոյս Վիլհելմինուս փրինց փալին. ի տպարանս որ կոչի Սուրբ Էջմիածնի եւ սիրելի վկային իւրոյ սրբոյն Սարգսէ զօրավարին, որ կառուցաւ ի նոյն Մատթէոս սարկաւագէ եւ ի ժամու վախճանին նուիրեցաւ վերագրեալ սրբարանացն: Գոյիւք եւ արդեամբք եւ հոգացողութեամբ Ղ. ընդնց Աւետիս Երեւանեցւոյ, որ է վերակացու եւ թարգման տպարանիս եւ մատակարարող եւ առաջնորդող ամենայն գործակալաց արուեստարանիս» ինչպէս ասուած է յիշատակարանում:

Աւետիս՝ վաճառական լինելով՝ երբեմն ստիպուած էր հեռանալ քաղաքից իր գործերով. այն ժամանակ տպարանի գործը կաղում էր: Կարապետ վարդապ. որ երգեցողութեան խաղեր էր փորել տուել Շարական տպելու համար, թէեւ օգնում էր նրան, բայց տպարանը շատ անորոշ վիճակի մէջ էր գտնվում: Այս միջոցին էր, որ Էջմիածին հարկ համարեց կարուկ կարգադրութիւն անել, իբրեւ տպարանի օրինական

